

**ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ В НОВГОРОД-СІВЕРСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.**

У статті йдеться про соціальні суперечності в освітній сфері, у Новгород-Сіверській гімназії у першій чверті ХІХ ст. Керівництво Новгород-Сіверської гімназії було прихильним до розширеного доступу до освіти. Обмежений доступ до гімназійної освіти для нижчих прошарків населення змушував першого директора гімназії Івана Халанського йти на кроки щодо обминання встановлених норм. З другого боку, наявність і психологія місцевого шляхетства приводила до певних непорозумінь в освітніх стратегіях. Здобутки у освітній сфері певною мірою залежали від згладжування чи обминання соціальних конфліктів.

Ключові слова: освіта, гімназія, шляхетство, конфліктність

Однією із найважливіших складових освіти як соціальної функції буде доступ до неї представників різного соціального походження, різних соціальних груп. Ця проблема особливо яскраво постає в спільнотах з вираженою соціальною стратифікацією. У добу Просвітництва виникла проблема загальної освіти, якості навчального процесу. Велика училищна реформа в Російській імперії 1782 – 1790-х рр. передбачала доступ до навчання дівчаток, представників різних прошарків. Але така демократичність наштовхувалася на вагомі реалії, формування «дворянської імперії», потребу окремої освіти для еліти. Освітня реформа початку ХІХ ст. уже значно обмежувала доступ до освіти дівчат, а щодо запровадження нових навчальних закладів гімназій, то, передусім, ті заклади планувалися як заклади для дворян або в крайньому разі для неоподаткованих верств населення. Нижчі верстви населення мали навчатися в приходських або приватних поміщицьких школах, а не в казенних державних закладах. Незважаючи на те, що «малоросійське шляхетство» також проходило процес формування та підкреслення власної статусності, соціальні межі усе ж були надто розмиті і суперечливі, попередні освітні практики «школи» та колегіуми допускали представників різноманітних прошарків [1, с. 140 – 368]. Власне ця тематика бодай побіжно мала місце в історіографії [2, с.70; 3, с. 75 – 76; 4, с.28, 5, с. 39]. Але сучасні українські історики мало звертають увагу на соціальні складові історії освіти в минулому. Основною метою статті є висвітлення проблеми соціальної нерівності та конфліктності в Новгород-Сіверській гімназії, наголошення, що ця проблема слугувала не лише гальмом для розвитку освіти, але і потребувала вирішень.

Саме ця проблема і постала на час початків функціонування Новгород-Сіверської гімназії з 1808 р., до всього, гімназію (як і поперед цього училище) очолював Іван Халанський, колишній вихованець Харківського колегіуму і постать виразно просвітницьких поглядів [6, с. 262–269]. Для Халанського доступ до освіти мав відбуватися залежно від бажання і таланту учня. Директор виразно це підкреслив у листі до візитатора училищ від Харківського імператорського університету Іллі Тимковського від 19 липня 1805 р., що має натхнення «общим благом» аби і найбідніші діти могли навчатися «вищих» наук [7, арк. 1]. Новгород-Сіверська гімназія виникла на базі Новгород-Сіверського головного народного училища. Сама потреба освіти на цьому просторі визначалася наявністю дрібнопомісного шляхетства, а північ Чернігівської губернії вирізнялася потребою освіти для шляхетства і кількістю знатних осіб в училищах. Історик освіти Олексій Андріяшев зауважив, що чим далі на північ від Чернігова у Новгород-Сіверському і Стародубі відсоток шляхетських дітей в училищах збільшувався до 7/8 від загальної частини учнів [2, с. 22], що, звичайно, вимагало і особливих підходів до прийому в училища.

Тут важливим буде і те, що Халанського непокоїли «недостатні» (бідні учні) нездатні заплатити за навчання. Саме тут ініціативи директора зіткнулися з соціальними реаліями того часу, однак, звичайно, ці ініціативи і запити виявляться дуже цікавими для низки характеристик. В історіографії склалася думка про позитивну діяльність дворянства у справі розвитку освіти [8, с. 26–36]. Цю думку годі заперечити, але слід обумовити. «Нова українська шляхта», дійсно, дбала про освіту, але, насамперед, для свого соціального прошарку. «Повзуча аристократизація» козацької еліти співпадала зі створенням Російської дворянської імперії. На початок ХІХ ст. соціальні рамки ставали очевидними. Зять директора Новгород-Сіверського намісництва, професор Харківського університету та візитатор «малоросійських» губерній Ілля Тимковський описував ту ситуацію дуже вдало з свого бачення у 1805 р.: «Было время в Украине и Малороссии... что господа не брезгали учиться по семинариям вместе с разночинцами; но когда правление утончило уже разность званий повсюду, то зачем ослаблять и нарушать при воспитании безвременно и насильно сию политическую пружину? От обычая учиться дворянам наравне с крепостными людьми может быть больше потери, чем приобретения» [9, с. 243]. Однак думки його майбутнього тестя Івана Халанського, як видно із документації, відрізнялися щодо таких потреб. Халанський своїми діями був близьким до

єзуїтської системи шкільництва, що мала дуже значний вплив на православну колегіумську освіту на українських землях, і передбачала доступ до знань (з місіонерською метою) широкого кола учнів різного походження.

Також Іван Халанський своїми діями і думками певно ж був близьким до земляка, міністра освіти Петра Завадовського. Не дивно, що Завадовського і Халанського пов'язували вочевидь дружні стосунки. Низкою своїх проєктів Завадовський виглядає досить таки передбачливим імперським чиновником. Власне, міністрові освіти дорікали у прив'язаності до загальної освіти, що й своїх дітей у гімназії навчає поруч з дітьми кучерів та шевців [10, с.152]. Зміна керівництва міністерством освіти у 1810 р. дещо змінила політику щодо доступу до освіти.

Напевно, визначним прецедентом в історії Новгород-Сіверської гімназії стало листування Івана Халанського з міністром освіти Олексієм Розумовським, відображене в кількох архівних фондах, бо копії з листа Розумовського до ректора Харківського імператорського університету були вочевидь розіслані по губернським дирекціям училищ. У серпні 1813 р. до новообраного ректора Харківського університету Тимофія Осиповського Халанський написав листа, де між тим зазначив, що до нього звернувся відомий «благодетель» для училищ Ілля Безбородько з проханням прийняти до гімназії його кріпака, і Халанський не зміг тому відмовити. Однак Халанський у листі висловлює і свою думку, що йому хотілося б щоб у гімназії навчалися не одні дворянські діти чи вільні особи, але й діти внесених в подушний оклад, ба навіть, коли ті діти добре навчатимуться, то й після гімназії при вступі в університет їх можна приймати студентами [11, арк. 1–4]. Однак новообраний ректор через училищний комітет при Харківському навчальному окрузі вирішив зробити запит з цього питання до міністра. Відповідь Розумовського була щирою і негативною. Графові Безбородьку, що хотів віддати кріпосного хлопця до гімназії, треба було пояснити: «в гимназии обучаются большей частью дворянские и других лучших состояний дети, то мое мнение, что не совсем прилично было бы принимать в гимназию господских людей», що для підданих достатньо дозволу навчання в повітових училищах, а якщо Ілля Безбородько хоче, то хай відпустить хлопчика на волю і тоді можна буде дбати про подальшу освіту [12, арк. 197]. Тут варто зробити ремарку, що сама по собі Новгород-Сіверська гімназія була невеликою і, звичайно, Іван Халанський був зацікавлений в розумних і успішних учнях. Однак соціальні та політичні реалії повсякчас брали гору над філантропічними намірами. У даному випадку доля цього селянина виявилася доволі непоганою. Йдеться про Омеляна Бліннікова селянина Безбородьків з села Гриньова Стародубського повіту, доки тривало розбирання щодо хлопця його поміщик Ілля Безбородько помер, однак дружина Безбородька Ганна відпустила хлопця на волю у 1814 р. через Стародубський повітовий суд, і Омелян почав навчатися у гімназії. Та навіть із «відпускнуою», як зазначав Іван Халанський, у 1816 р. Блінніков не мав жодної змоги податися на державну службу чи на подальше навчання [13, арк. 2–4].

Подібна ситуація стосувалася не лише «кріпосних людей», але і представників оподатковуваних верств, зокрема, міщанства. У 1820 р. після Стародубського повітового училища до гімназії подали документи два міщанських сини – Євтихіїв та Лайков. При тому, Євтихіїв подав зібрані підписи стародубських міщан зі зобов'язанням сплачувати за нього податки. Лайков не подав такого документу, а отже, підлягав рекрутському набору і гімназія відмовила йому в прийомі. У документі відмови риторично заявляється, що чимало колишніх учнів Стародубського училища «улучшаются» в Новгород-Сіверській гімназії [14, арк. 1–2]. Досить яскраво ці проблеми описав учень Новгород-Сіверської гімназії Михайло Чалий: Для вступу до Новгород-Сіверської гімназії від міщанських дітей потребували «звільнення»-свідоцтво від спільноти міщан, але отримати його було зовсім не важко: слід було купити два відра горілки для пригостання «общества» і справу вирішено [15, с. 9]. Але сам Чалий визнає поодинокість таких випадків, оскільки більшість міщан і торговців надавало перевагу «неробству у крамницях», аніж отриманню освіти без жодних перспектив.

Оглядаючи ці соціальні сюжети, треба визнати, що практично не натрапляємо на подібні щодо інших гімназій. Тобто, певно, до появи такої документації і таких суперечок спричиняли бажання і погляди самого Халанського. Хоча на подібні сюжети натрапляємо не в самому Новгород-Сіверському, а близькому до нього Стародубі і в Стародубському повітовому училищі, куди вочевидь теж практикувалося приймання дітей різних соціальних прошарків. Така проблема виникла уже 1812 р., коли для вчительства у нижчому (підготовчому) класі було вирішено залишити вихованців училища міщанського сина Потапа Лещенка та Павла Кисловського з «козачих дітей», що перебували у «подушному окладі». Директор училищ Чернігівської губернії Михайло Марков відписував до училища, що краще на таких вчителів брати випускників гімназій [16, арк. 1, 5], та вочевидь попит на низькооплачувану вчительську працю був досить невисоким.

Попри такі кроки, зрозуміло, що місцеві державні навчальні заклади мали основний контингент учнів (та й вчителів) з дрібнопомісного дворянства. Дещо пізніше учитель новгород-сіверської гімназії Іван Сбітнев зауважив цю особливість, зазначаючи, що найголовніше для

відкриття навчального закладу в Російській імперії – наявність дрібнопомісного шляхетства [17, с.303]. Сварки і непорозуміння притаманні цій спільноті також не могли не стосуватися і навчального закладу.

Важливим засобом для залучення коштів на освіту на училище чи гімназію були публічні іспити, насправді, досить театралізоване дійство, навіть із власним сценарієм. В один із днів двічі на рік, перед Різдом чи наприкінці липня, місцева громадськість сходилася подивитися на успіхи учнів, при цьому присутні офірували кошти на навчальний заклад [5, с. 31–32]. Історик Олексій Андріяшев, оглядаючи історію навчальних закладів Чернігівської дирекції, навіть, зазначив, що складається враження, що публічні іспити «составляли главнейшую задачу в жизни учебных заведений» [2, с. 26]. Не є дивним, що керівництво гімназією дуже тремітно ставилося до цих заходів, але певні конфлікти виявлялися неминучими. Найяскравішою у ключі виявиться справа подана Оленою Левицькою, дружиною Петра Левицького, вчителя Новгород-Сіверської гімназії (з 32-річним «стажем»). Під час іспитів 29 липня 1820 р. Олена Левицька привела двох доньок, а після іспиту подала позов до повітового земського суду. Левицька скаржилася, що директор училища Іван Халанський під час іспиту кричав на її малолітніх доньок: «Подите вон вам здесь места нет, здесь приезжие благородные и высокоблагородные» (що образило дворянку і налякало дітей). Пояснення Івана Халанського з цього приводу викликають довіру: перед іспитом Левицька з дітьми зайняла основні місця, де мав сидіти сам директор і основний гість, смотритель Глухівського училища Магеровський, коли прийшов Халанський, то зауважив: «Як для мене місця немає, то і перенесемо іспити на другий день». Учителька звільнила місця, але далі її доньки «в танцевальном заняті веселилися», заважаючи іспитовому дійству, і директор зробив зауваження одній із дівчаток, аби та відпочила [18, арк. 2 і зв. 3]. Насправді, цей сюжет надто насичений символічними моментами. Тут і визначені місця для соціальних ролей і образу шляхетської гідності і перебивання дійства, де повсякчас згадувався імператор Олександр. Здавалося б не значна справа затягувалася і навіть втручання генерал-губернатора Миколи Рєпніна, що вимагав припинити розгляд справи, не дало результату. Чоловік Левицької (і батько доньок), підлеглий Халанському – «вступатися не захотел», проте позов підтримав майор «15-го Егерського полка» Платон Биковський, бо Халанський зганяв із місць для «благородних осіб» і дружину Биковського. Дана справа не має вердикту і закінчення. Можливо, подальші архівні пошуки і збагатять її деталями, однак соціальне тло постає з цієї справи дуже наочно.

Оглядаючи такі сюжети, слід визнати дуже вагому річ для характеристики провінційного навчання і тогочасних соціальних реалій в підімперській українській провінції. Потреба мати добрих учнів і пожертви на училище змушувала керівництво навчальних закладів «мімікрувати», порушувати низку принципів та соціальних статусних речей. Саме така поведінка Халанського вочевидь і призвела до пізнішого певного успіху Новгород-Сіверської гімназії на 20-30-ті рр. XIX ст.; напевно, одного з найвагоміших закладів такого типу на Лівобережній Україні. Але поруч з тим, можна спостерігати вагомні соціальні та відомчі суперечності щодо залучення до освіти предстаників «нижчих верств», суперечки довкола гонору та образ. Так чи так освіта та освітні стратегії сприяли соціальній емансипації і багато в чому визначили широку проблематику, з якою зіткнулося суспільство на цих землях під час проведення великих реформ та формування нового образу життя. Перспективними напрямками нових досліджень буде вивчення на ширшому колі джерел випадки доступу до освіти та подальші освітні стратегії представників оподаткованих верств суспільства, визначення чи дійсно попередній «колегіумський» досвід мав вплив на доступ до світської освіти і настільки ті риси були притаманні для освіти на українських землях у складі Російської імперії у першій третині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст./ Максим Яременко. – Харків, 2014. – 514 с.
2. Андріяшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. / Алексей Андріяшев. – Киев, 1865. – 96 с.
3. Мірошніченко Ю. р. , Федірко А. М. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808 - 1918) / Ю.Р.Мірошніченко, А.М.Федірко – Київ, 2014. – 303 с.
4. Панаженко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / Иван Панаженко. – Киев, 1889 – 172 с.
5. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – №8. – С. 1–94.
6. Оглоблин О. Люди старої України/ Олександр Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. III, спр.4915. – 2 арк.

- 8.Литвинова Т.Ф. Освітні стратегії і соціальна відповідальність дворянства Лівобережної України в першій половині XIX ст./ Тетяна Литвинова. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць/ Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 11. – С.26 – 36.
- 9.Лавровский Н. Из первоначальной истории Харьковского университета/ Н. Лавровский // Журнал Министерства народного Просвещения. – Т. СXLV. – 1869. – октябрь. – С.235 – 260.
- 10.Листовский И.С. Граф Петр Васильевич Завадовский / И.С.Листовский // Русский архив. – 1883. – Кн. II. – №3. – С. 81 – 174.
- 11.Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 2162, оп.1, спр.85. – 8 арк.
- 12.Державний архів Чернігівської області, ф.229, оп.1, спр. 14. – 222 арк.
- 13.ЦДІАК України, ф. 2162, оп.1,спр. 101. – 8 арк.
- 14.ЦДІАК України, ф.2162, оп.1, спр.239. – 6 арк.
- 15.Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – №1. – С. 1–40.
- 16.Державний архів Харківської області, ф. 667, оп.283, спр.114. – 11 арк.
- 17.Сбитнев И. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских) / Иван Сбитнев // Киевская старина. – 1887. – Т. XVII. – №2. – С.285 – 307.
- 18.ЦДІАК України, ф. 2162, оп.1, спр.232. – 25 арк.

Masliychuk V. L. The Problem of Access to Education at Novhorod-Sivers'ky Gymnasium in the first quarter of XIX century

The article focuses on social contradictions in the educational sphere in Novgorod-Sivers'ky Gymnasium in the first quarter of XIX century. Gymnasium Authorities were favorable to the idea of greater access to education. Limited access to education for the lower strata of the population forced the first Director of the Gymnasium (Ivan Khalans'ky) to neglect established norms. On the other hand, presence and psychology of the local nobility led to certain misunderstandings in educational strategies. Achievements in the educational sphere to a certain extent depended on smoothing or avoiding of social conflicts.

Key words: education, gymnasium, nobility, confrontation.

Маслийчук В.Л. Проблемы доступа к образованию в Новгород-Северской гимназии в первой четверти XIX в.

В статье исследуются противоречия в образовательной сфере, в Новгород-Северской гимназии в первой четверти XIX в. Руководство гимназии пользовалось принципом широкого доступа к образованию. Ограниченный доступ к гимназическому образованию для низших слоев населения заставлял директора гимназии Ивана Халанского обходить установленные нормы. С другой стороны, наличие в своей основе как учеников и учителей местного дворянства, психология этого слоя общества приводила к определенным недоразумениям в образовательной сфере. Достижения в распространении образования определенным образом зависели от сглаживания или избегания социальных конфликтов.

Ключевые слова: образование, гимназия, дворянство, конфликтность

Статтю подано до редколегії 15.12.2016 р.

УДК 94/477.4 (477.4)

О. М. Білобровець

ПЕРЕХІД ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЗИЦІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано умови, обставини і причини переходу польської суспільної думки в Україні в роки Першої світової війни з позицій досягнення автономії на відновлення державної незалежності Польщі. Патріотичний ентузіазм поляків на початку війни, викликаний обіцянками російської влади надання їм автономії з ходом війни змінився розчаруванням, втому, пошуком нових шляхів вирішення національного питання і переходом на позиції відновлення самостійної польської держави. Ці зміни сталися через зволікання, нездатність і небажання російської влади вирішити питання автономії для поляків, через неготовність російського суспільства її сприйняти, а також через політику центральних держав щодо Польщі.